

149. OTUĐENJE KULINARSKOGA DUHA

1. rujna 1971.

Tko ne zna i ne voli jesti – taj nije zaslužio ni da radi. Takav bi mogao i trebao biti obrat one poznate uzrečice (tko ne radi – ne mora ni jesti), koja mi se pričinja kao tipičan proizvod jednog represivnog, centralističkog, državotvornog, »darwinističkog« pogleda na svijet. Čovjek je ništica, njegovi osobni prohtjevi moraju biti podređeni »višoj svrsi« (ideologiji, sistemu, izgradnji »sretnije budućnosti«, osiguranju »vječnog blaženstva«... itd.), dakle – rad je na prvom mjestu, a zadovoljstva su nevažna. To su posljedice onog čudnog shvaćanja da je, navodno, »rad stvorio čovjeka«, onaj »rad« koji je, u stvari, čovjekovo primarno otuđenje. Poziv na zadovoljstva zato je, danas, osnovni demokratski poziv. Borba protiv potiskivanja čovjekovih želja, nagona i potreba – koja se može očitovati kao »seksualna revolucija«, kao odavanje drogama, kao gurbanluk, kao odbijanje štednje, kao preziranje suvremenih tehničkih postignuća, recimo automobila... itd. – izraz je jedne »decentralizirane« svijesti, jednog debirokratiziranog društva u kojemu je važnije zadovoljstvo pojedinca, nego nekakva imaginarna »sreća« cijele zajednice.

Ova mala, nazoviteorijska parada, u čast i slavu gurmanskoga duha – koji je, uz seks, temeljno demokratsko pravo tzv. maloga čovjeka – ne pada mi slučajno na um. Ona se vezuje za ideju (iz prošlog »Notesa«), da je u ciganluku našeg turizma posve iščezula hrana kao važan oblik demokratskog izživljavanja. Jer, najbolja hrana na ovom svijetu zaista je demokratska, tj. narodna (demos = gr. narod), a kultura naše ljetne kuhinje toliko je bijedna da nije došla ni elitnom kuhinjskom umu, iako je posve zanemarila izvorni narodni duh. To je paradoks: u masovnosti današnjega turizma mi forsiramo »visoke«, »elegantne«, »fine« a skupe objekte, u kojima gostima nudimo ono što mi mislimo da je »fina« hrana, a kad tamo, baš gosti u takvim »objektima« zahtijevaju demokratsku ishranu, tj. prehranu na narodni način. Mi griješimo kako se god okrene: mase slabijih platiša pretvaramo u žderače spirina (premda bi demokratska hrana stajala otprilike jednako), a krugove boljih parajlija, gurmane i ekskluzivne tipove pokušavamo zasititi onim što im je i inače došlo do guše.

Treba se vratiti izvorima, tj. mašti narodnoga kulinarstva. O tome nije suvišno još jednom pisati (pridružujući se idejama naših vrsnih turističkih novinara, koji o tome trube još odavno), jer je riječ o pitanju koje temeljno pogađa našu (ljetnu) kulturu. Jer, sve što je izvorno – to je iščezlo s dnevnog rada, tj. s jelovnika, a ostali su samo nadomjesci, falsifikati, jela s drugih meridijana, hrana posve neprilagođena pojedinim krajevima. Kad govorimo iz perspektive ljetovanja, tj. s morske obale, onda to znači da je pučka kulinarska kultura našega Jadrana posve potisnuta, za račun neke nemoguće nazovibečke kuhinje složene s nazoviorijentalnom. Jednom sam već pisao o »metafizici roštilja«, o toj nakaznoj instituciji što je svojim nemogućim mirisima zatrovala jadransku obalu. Ovoga ljeta, kad se razrađuje ta ideja o »otuđenju« jadranskog kulinarškog uma, treba kazati da ništa tu nije bilo pretjerano.

Sve što je narod stoljećima znao, sve ono što je kodificirano još u Hektorovićevu epu, sve je to palo u zapećak pred konjunktrom mase koju treba nasititi, pa čime bilo. Danas kad svi žude za egzotikom ljeta, kad bi svi htjeli okusiti romantiku Juga, danas je obična pučka hrana postala nešto najdragocjenije. Dobiti »običnu« »šalšu od pomidora« ili »ročadu«, događaj je ravan lutrijskom zgoditku. Svjež, značaki i ukusno pripremljena riba, rakovi ili školjkaši, to je rezervirano samo za prvorazredne, uistinu skupe privatne restorane koji grcaju pod navalom izješa i oblapornih znalaca. Sve je drugo menzaška žderačina, uključivši i hotele koji su dobro ocijenili da se Švabama i srdele mogu poturiti pod barbune, a salpe kao škarpine (k tome su te nazoviribe još iz leda). Pučka jela, u osnovi »prosta« i jednostavna, plemenita u svojoj neizvještačenosti (pečene punjene rajčice ili patlidžani, tijesto sa »šalšom od pomidora«, lešana riba, blitva s jajima, slane srdele, jednostavni kolači isl.), nemaju pristupa u turističku kuhinju. Ona je odnarođena, otuđena, delokalizirana, dakle neprikladna atmosferi Juga, Dalmacije, mora, Jadrana...

Oni koji idu trbuhom za nosom, voljni da uštedu za ljetno potroše na »dobre bokune«, ti se smucaju od »Lorencina« u Medulinu (s njihovim odličnim rižotima od škampi, prstaca i liganja), preko Ante »Šporkoga« u Podstrani kraj Omiša (s uvijek spremnim škarpinama za lešanje), do Nike Gverovića u Zatonu kraj Dubrovnika (s asortimanom koji bi zadovoljio i G. Rossinija i O. Wellsa), takvi traže domaće specijalitete gdje god stignu, ostavljeni svojoj osob-

noj snalažljivosti, kad se već turističke institucije ne mogu bolje organizirati. Onaj koji je kušao punjene lignje kod Pere i »Brke« u Dubrovniku, ili brudet od škarpine i ugora na Koločepu, brudet od jastoga u Jelsi (kod ljubaznih prijatelja), »cvite«, glasovite, drevne suhe kolače s koromačem u Starome Gradu na Hvaru... itd., taj zaista više nema ni volje ni želučanih sokova da se daje šopati koještarijama što se prodaju pod firmom »dalmatinskih specijalite- ta«...

Upravo je smiješno kako naši općinski oci, privatni ugostitelji i turističke organizacije ne znaju, neće i nisu kadri organizirati maštovitiju ljetnu kuhinju. Nije to pitanje novaca, nego volje, ideja i truda: drijemajući za menzaškim stolom, naš turizam daje jadnu sliku o našoj pučkoj, tj. demokratskoj kulinarskoj kulturi. Ta je jadna slika, lažna, jer nju iskrivljuje naša nesposobnost, zato: gurmani Jugoslavije, ujedinite se!

150. NOTES

8. rujna 1971.

Ovo je sto pedeseti »Notes« po redu i na broju. Prvi je tiskan 17. travnja 1968., i doživjevši ovaj skromni jubilej, moja se malenkost osjeća ponukanim da ga posveti samome sebi. Doduše, princip je »Notesa« da on uvijek snima našu aktualnost iz jednoga osobnog, iščašenog, neformalnog, subjektivnog, neuobičajenog rakursa, ali se cijenjenog čitateljstva ipak najmanje tiče privatni lik autora.

Tako to i treba biti: »Notes« nije nikakva epohalna tvorevina, pa da bi o njegovu piscu trebalo osobito voditi računa. Mnogo se važnijih stvari zbiva oko nas, u našoj kulturi, novinstvu i publicistici, i »Notes« je samo jedan iverak velikoga hrvatskog stabla. Ove bilješke, koje vodim između umora i zanosa, rezignacije i euforije, rutine i inspiracije, evo već po 150. put, tek su »pabirci aktualnosti« kako sam ih nazvao. To je brčkanje po plićacima naše svakidašnjice, čeprkanje po bunjištu naše aktualnosti, skidanje krasta s rana naših problema, dakle jedan nepovijesni posao, rad trenutka, nimalo dubok...

Pa ipak, palo mi je na um da dadem tiskati jedan izbor iz »Notesa« u koricama knjige, i to baš zbog prolaznosti njegove naravi. Tekstovi iz ove rubrike, osvjetljeni k tome gotovo svim pismima koja su proteklih godina stizala na adresu moje malenkosti, ili na redakcijski stol (znači podjednako ona koja su bila tiskana u »VUS-u u ogledalu«, kao i ona koja nisu imala tu čast), poslužiti će, vjerujem, kao anatomija jednog vremena. Ponajmanje zbog svoje, ne daj vraže, književne vrijednosti, ili publicističke ili novinarske, nego, najprije, kao dokument duhovnih raspoloženja naše epohe.

Jer, zbilo se da »Notes« bude nešto kao spiritistički medij iliti posrednik između službene javnosti i onoga što se »ne može kazati«. Bijah uzeo sebi tu slobodu, još od početka, da bez zazora pišem ono što mnogi misle, ni manje ni više. U jednom otvorenom trenutku demokratizacije našega društva upao sam kroz brešu koju su mnogi, vredniji od moje malenkosti, probijali ponekad i svojim glavama, upao sam kao glas izvan zбора. Šteta je vječna što mnogi zavidni kalibri u hrvatskom novinarstvu, publicistici i književnosti nisu imali takvu ili sličnu šansu. Poznajem mnoge starije kolege koji bi na ovom mjestu možda bili i sposobniji, ali oni su odavna digli ruke od svega, razočarani slabim ili poraznim rezultatima svojih dugogodišnjih napora u jednom, do jučer, tj. do X. sjednice, birokratiziranom, centralističkom sustavu.

A »Notesu« se posrećilo da izazove nevidene reakcije; njihov zbroj daje zanimljivu sliku vremena koje prolazi. Zato smatram svojom dužnošću da »glas naroda«, izražen kroz svakolika pisma što su pristizala u povodu »Notesa«, pridružim vlastitim tekstovima. Bit će to zbirka apsolutne aktualnosti, tj. trošna. Kad listam te papirke, ponovno vidim svu trošnost trenutaka koji su nam se činili tako važnima, ali baš nesmisao ljudske sudbine, njezina neupravljenost ničemu, jedino je što nas prisiljava na borbu...

U toj neupravljenosti ničemu, dakle u neuključenosti u bilo koju formaciju (duhovnu ili pravnu), treba vidjeti »teorijsku« osnovicu jednog naizgled neteorijskog posla kao što je »Notes«. Oni koji ovo shvaćaju razumjet će to polazište kao odsutnost bilo kakva fanatizma, zagrižljivosti, mržnje, manipuliranosti, pristranosti, ali i opet oblikovano kao vječnu, neprestanu polemiku sa svijetom. Treba imati borbenu stajalište, valja neprekidno zauzimati borbenu stav: u sivom toku naše svakidašnjice ovakva ideja, dobro znam, mnoge može razdražiti, ali se mnogima može i svidjeti. U toj identifikaciji

stanovitoga broja čitatelja s narogušenim držanjem »Notesa« vidim i njegovo opravdanje, podjednako kao što u neslaganju (možda jednog još većeg broja) vidim njegov smisao.

Ali, da se vratim na početak: paradoksalno rečeno, »Notes« nije samo moj odušak, nego ventil kroz koji progovara neformalna svijest naše javnosti. Ništa sebi ne utvaram: kao što ne predem od zadovoljstva kad mi kade (budući da bolje poznajem svoje granice), tako i ne škripim zubima kad me kude... Uostalom, već sam desetak puta htio dignuti ruke od »Notesa«. Nailazio sam na bjesomučna reagiranja, na divljačke oporbe, na prljave insinuacije, na primitivno blaćenje, na žučna vrijeđanja. Što je najgore, svi su uvijek tvrdili da mi vraćaju ravnom mjerom, a meni je samo do ironičnosti, a ne do podlosti, do razgolićavanja javnoga posla, a ne do zavirivanja pod tuđe halje, do polemike, a ne do bjesomučnosti. No, svaki put kad bih došao do ruba rezignacije, tj. kad bih osjetio zloradi trijumf onih koji bi odahnuli s mojom predajom, svaki bi se put iznova trgao. Treba sudjelovati, a bježanje iz gužve dalo je u Hrvatskoj već mnoge gorke plodove. Više je onih koji mrze javne djelatnike zbog svoje vlastite nesposobnosti nego zato što bi bili kadri dovoljno razumno i znalački procijeniti njihove istinske nedostatke. Umor i »nerazumijevanje« izgovor su samo za lijenčine.

I tako, »Notes« za sada tjera takav stil. Za sada, velim, jer bi bilo nerealno pretpostaviti da ga mogu unedogled obnavljati. Aktualnost je, dakako, vječna, u tom smislu što uvijek traje, ali neke drukčije borbe – a ne samo ove u aktualnosti – možda nam se mogu nametnuti. Da se razumijemo: neka svatko sam odredi mjeru svoga sudjelovanja u svakidašnjici, ali i neka onda prema njoj traži priznavanje svoje pozicije.

151. PUSTA GODINA ZAGREBAČKA

22. rujna 1971.

Zagreb je i velegrad i selo. Zagreb nije selo, a nije ni velegrad, pa je zbog toga tako dosadan, tako silno dosadan, te se tu ljudi iz dugovasice čak ubijaju. *Taedium vitae, moeror Zagrabiensis, spleen zagrebački*, naročito kad zaintače vječna ta zvana, kad dosade i

novine u kavani, pa se bulji na ulicu u kišu i u ista poznata lica, na kojima čitaš vječno jedno te isto s prekrasnom nadom, da ćeš se i na Mirogoju u njihovu društvu jamačno dosađivati. Samo ono su dani, koji nisu svakidašnji. Zato nisu pravi dani svakidašnji dnevni zagrebački, pa se ljudi naročito ovog ljeta ubijaju, da bi prekinuli taj »o, kako svakidašnji život!«

Tako pišaše A. G. Matoš još 1912. godine, i kad trgam ovaj listić iz nepresušne zbirke njegovih citata, onda s tugom želim mišljenje ovog velikana uzeti kao potkrepu svojim slabašnim, današnjim asocijacijama na istu temu. Matoš je volio svoj Zagreb i utoliko je s većim pravom iznosio njegove mane na vidjelo. Ako se svi mi pridružujemo toj ljubavi (u onom širokom, matoševskom smislu: »Zagreb, bio kakav mu drago, središte je Hrvatske i hrvatstva, pa nije dobar Hrvat koji nije dobar Zagrepčanin.«), onda valjda imamo i djelić njegova prava da ožežemo po slabostima što nam budu oči.

Jednostavno, Zagreb posljednjih godina sve više pada na razinu provincijskoga grada. On gubi karakter utjecajnoga jugoslavenskog (kulturnog) središta i pretvara se u reprizni grad. Ambicija da Zagreb bude značajno kulturno okupljalište jugoslavenskih razmjera još nije dovoljna. Prema svojem duhovnom potencijalu Zagreb bi mogao svojatati prvenstvo među svim južnoslavenskim gradovima, a bez ikakve prepotencije njemu je mjesto u rangju važnijih kulturnih središta Europe. Pa ipak, to nije tako: sve veće, tek spomenute ambicije, možemo jednostavno otpisati kad znamo da Zagreb ne ispunjava ni minimalni zahtjev da bude premijerni grad u Jugoslaviji.

Ovo nije odveć oštro rečeno. Jer, izvedimo dokaze: što se danas, tj. ovih posljednjih godina, uopće još događa u Zagrebu što jest ili što bi moglo i trebalo biti od općejugoslavenskog, odnosno južnoslavenskog ili europskog značenja? Odgovor je: gotovo ništa. Zagreb je ispustio inicijativu iz svojih ruku, on se zadovoljava time da kaska na repu događaja. Tu inicijativu preuzeo je, u jugoslavenskim i europskim, pa čak i svjetskim razmjerima, Beograd. Ovo ne pišem da bih pravio šuplje usporedbe na tuđu štetu, nego kao injekciju našem ponosu. Jer, sve glavne kulturne manifestacije sabrale su se u Beogradu, zahvaljujući mnogo čemu. Da sad ne bih ovdje ponavljao mnoge (valjane) pretpostavke o razlozima s kojih je jedan grad pošao naprijed, a s kojih je drugi stagnirao, dosta je utvrditi činjenice.

Jedina pretencioznija kulturna manifestacija u Zagrebu jest Muzički biennale Zagreb ali koja, zbog prirode svojega održavanja (tj. svake druge godine), ne može održati stalnost raspoloženja, koja zbog svoje elitnosti ne može pokrenuti masovno zanimanje publike (ima koncerata s jedva pedesetak posjetilaca, od kojih su većina kolege izvođača!), koja, osim svega, umire u svom mamutizmu i akademizmu. U Beogradu se održava festival dokumentarnog i kratkog filma u Jugoslaviji, a najveća zagrebačka ambicija jest da organizira reprizu toga festivala. U Beogradu traje BITEF, festival kazališne avangarde, a zagrebačka je inicijativa da s nekoliko gostovanja pokupi mrvice s toga stola. U Beogradu je FEST (festival filmova pobjednika na svjetskim festivalima tijekom jedne godine), a mi na programu imamo samo smeće. U Beogradu BEMUS nevjerovatnom upornošću nastoji stvoriti prikladnu atmosferu za glazbene svečanosti... Kad bi ovo bilo sve, za usporedbu bi bilo previše.

Pa što se to događa sa Zagrebom? Hoćemo li i dalje dopuštati sami sebi da bez stida životarimo na razini repriznog središta? Slaba je vajda počnemo li kukati da nemamo novaca – jer to nije dovoljna isprika. Nismo kadri podići jednu koncertnu dvoranu, bacili smo teške milijune u obnovu jedne zgrade koja nikako ne može biti središtem kazališnog života u Hrvatskoj, grad nam izgleda provincijski, književnost se zatvara u uske atare, drijemamo li, drijemamo... Naravno, nitko nije za ovo kriv, nitko neće preuzeti krivnju za pustu godinu zagrebačku, nikomu neće pasti na um da stegne kesu na jednoj strani kako bi ulio novu krv u presušene žile ovoga grada.

Što, uopće treba predložiti u ovoj žalosnoj situaciji? Da se još jednom sastanemo, na jedan od naših uobičajenih sastanaka, pa da sve opet potone u vodu zaborava? Makar i to. Neka gradski oci sazovu sve one koji misle da imaju imalo suvisle prijedloge za to kako oživjeti Zagreb, neka ih saslušaju, neka »pretresu« njihove ideje, neka stvore štabove stručnjaka, neka prodrmajaju one koji drže ključeve blagajne – jer, situacija zvuči na uzbunu. Za naš Zagreb ništa ne bi trebalo biti suviše dobro, a godine zakašnjavanja i odustajanja skupo se plaćaju. Ovako, glavno je da se mi okupljamo ispod svodova, na kojima više »vječna ta zvona« kako bismo u mirisu tamjana odsvirali svečani uvod u Kongres hrvatske kulture, glavno je da sve ima privid dostojanstvenosti, a za činjenice ćemo lako.

Napokon, sve je ovo riječ simpatije: »Ta naša simpatija prema gradu, u kojem živimo, nije slijepa simpatija, nije ljubav matere, što voli i poroke svog djeteta, već je ona prosvjetljena ljubav koja poroke vidi, ali nosioca tih poroka ne proklinje, već zlo kao dobar otac i odgojitelj nastoji iskorijeniti.« (Matoš).

152. ČAVRLJALIŠTE

29. rujna 1971.

Mi smo zaboravili čavrljati. Isčezlo je umijeće elegantna diskutiranja, vješte usmene polemike, prikladna društvenoga »prigovaranja«, nema više (institucionaliziranog) okupljališta na kojima su ljudi od duha i pera brusili svoj jezik i teme dana. Živimo u doba osame, nemajući društvenih veza koje bi nas navodile da na javnim skupovima, pred istomišljenicima, ali i pred protivnicima, pretresamo (ne)bitna pitanja vremena, društva i kulture. U eri masovnih komunikacija, individualni doticaji s publikom nemaju vrijednosti. To je i u prirodi današnje kulture i zbog toga ne treba žaliti, ali ipak je moguće opisati paradoksalnu prirodu novih oblika javnosti. Za primjer uzimam jednu zanimljivu emisiju Televizije Zagreb, u realizaciji Angela Miladinova, popularne »Male noćne razgovore«, na kojem primjeru možemo vidjeti kako televizija ispunjava svoju funkciju intelektualne institucije našega vremena.

Uvijek kad gledam »Male noćne razgovore«, tipično konverzijsku emisiju, u kojoj voditelji nastoje ispitati, provocirati, razotkriti lik i misao svojih sugovornika, ne mogu se oteti dojmu da je ta emisija nešto kao složenica od francuskog rokoko-salona i londonske kavane 18. stoljeća. Dakako, ne gledam na Voju Šiljka kao na gospođu Geoffrin (za čiji je literarni salon Sainte-Beuve rekao da je »jedna od institucija 18. stoljeća«), Dobroslav Silobrčić, zavaljen u fotelji studija, ne nalikuje mi na markizu de Rambouillet (koja je stolovala na divanu u Plavoj sobi hotela Rambouillet), a Zvonka Zmazeka ne prisposobljujem s barunom Holbachom, koji je dvaput tjedno priređivao glasovita primanja. Isto tako, tajnoviti, tihi, lukavi Angel Miladinov, siva eminencija najintelektualnijih poteza TV Zagreb, nije Addison, koji je na dan šest do sedam sati boravio u

Buttonovoj kavani, načinivši od nje prvorazrednu intelektualnu instituciju svojega vremena...

Francuski saloni 18. stoljeća, pod vladavinom bogatih i šarmantnih građanki, koje su naslijedile modu francuskih aristokratskih salona 17. st. i dvorova talijanske Renesanse, bili su ključališta francuskog »esprit«, rasadišta novih ideja, kljajališta talenata, inkubatori velikih pothvata francuske kulture, arbitri ukusa, kritičarske seanse, mjesta publiciteta, gnijezda intelektualne demokracije... No, o tome ne mogu duljiti, jer je to, ionako, tema mnogih studija. Još širu funkciju u stvaranju javnoga mnijenja imale su londonske kavane 18. stoljeća (kojih je u to vrijeme bilo oko 2000, a sve su bile »specijalizirane« prema naklonostima pohadača), prava susretništa na kojima su pisci upoznavali »glas naroda«.

U stanovitome obliku imali smo i mi neke takve institucije, od plemićkih, ladanjskih kuća (u kojima su se okupljali ljudi od kulture da »razmijene« mišljenja), do glasovitih boemskih kavana u kojima su tronove držali pojedinci i kritičari, pretvarajući ta mjesta u prave kružoke za sve radoznalce. To su bili (institucionalizirani) oblici nekadašnje javnosti, u kojima je osobni, usmeni dodir s ljudima od duha oblikovao kulturnu atmosferu vremena. No, televizija nas je sve zatjerala u kućne budžake, iako je ona sama, možda, tek manifest jednoga novog mentaliteta. Komunikacija je sparušena, ljudi su omutavjeli, sporazumijevamo se tek natuknicama, nema suvisle rečenice u našem javnom općenju (dakako, govorim u institucionaliziranom smislu, a odajem čast iznimkama).

Tu uskaču »Mali noćni razgovori«, jedna od rijetkih emisija koja opravdava televiziju. Angel Miladinov, taj pritajeni, britki duh (koji vam naizgled sve pušta na volju, a vi tek naknadno uvidate da vas je neprimjetno vodio za ruku), ubacio je u našu kulturu pravu bombu. On natjeruje ljude da čavrljaju, a po mnogim neslavnim debaklima u toj emisiji može se vidjeti koliko je to nedokučivo teško. Njegovi voditelji pospješuju izražavanje osobnosti pozvanih sugovornika, natjeravaju ih da se pokažu i dokažu, da čavrljaju, da govore, da pokušaju biti ono što misle da jesu. To su prizori jedinstvenih otkrića: pred nama paradiraju sad punjene lutke, sad bića od krvi i mesa, sad prazne taštine, sad lukavci i sitne ribe, sad poštenjaci velikoga kalibra, sad bleferi i gnjavatori, afektirani tipovi i tipke, sad odistinski značajne osobe...

U svemu tome ne treba, ovom prilikom, na prvome mjestu cijiniti sposobnost voditelja i maštovitost realizatora, nego samo ideju. U ovome vremenu osakaćena suodnošenja, televizija takvom jednom emisijom (idejom) ponovno gradi mostove među ljudima, podiže urušenu konstrukciju intelektualne atmosfere usmena obraćanja, iako najveći dio gledališta i dalje ostaje u osamljenosti svoje sobe. No, barem imamo o čemu raspravljati.

153. ŽEĐ ZA AKTUALNOŠĆU

6. listopada 1971.

Fenomen pučke književnosti posve ispada iz kruga (naše) kulture, najčešće zato što njezini proizvodi ne zadovoljavaju razinu profesionalne umjetnosti. Amateri-pisci, autsajderi institucionalizirane književnosti, diletanti puni spisateljskog svraba, skribomani velikih pretenzija – svi se oni, na svim stranama svijeta, pa tako i u nas, neobično trude ne bi li zaobilaznim putovima upali u struju »priznate« književnosti. Često u privatnim nakladama, oni desetljećima tiskaju brošure, knjižurine, stihove i pripovjedačke kupusare, ali ostaju nepriznati od »službene« kritike i »ozbiljnoga« javnog mnijenja. U većini slučajeva njima nedostaje pravoga spisateljskog umijeća, pismenost i stil slabija su im strana, ali zato ih resi upornost, izvanredan sluh za potrebe »tržišta«, podjednako kao i potajni prezir prema »elitnoj« književnosti.

U svakom slučaju, taj nepriznati fenomen dobrano postiduje (našu) »službenu« kulturu. Zašto? U prvom redu zato što su gotovo svi proizvodi pučke književnosti – bestseleri! Knjižice naših pučkih pjesnika, u kojima oni nazovidesetercima opjevavaju velike nacionalne tragedije (recimo, potres u Skoplju), romani u kojima se ti pisci bave, recimo, problematikom naše ekonomske emigracije (niz knjiga Mate Talijančića), ploče što ih oni snimaju komentirajući »velike« obiteljske zločine – sva ta djela i djelca rasprodaju se kao halva. Postoji, naime, u našem društvu jedno golemo, potencijalno tržište za (pučku) književnost, tržište o kojemu »službena« kultura ništa ne zna, niti išta želi znati. Po selima i seocima, ondje gdje je i vrag rekao laku noć, inicijativno i ne obazirući se na književnu

kritiku, šaraju bezbrojni prodavači, koji nude sijaset proizvoda nabožne književnosti (u prvom redu), a zatim i proizvode spomenutoga pučkog spisateljstva.

Ako znamo, kao što znamo, da naša »ozbiljna« i »službena« književnost, u pojedinim slučajevima, koji su gotovo pravilo, na jedvite jade doseže nakladu od kojih pišljivih tisuću primjeraka, onda »konkurencija« takve nepriznate literature mora biti ozbiljnom lekcijom. To »paralelno« tržište ipak je na neki način pismeno, ono ipak konzumira stanovite »duhovne« proizvode, makar oni bili nabožne ili pučke naravi. Pred tom činjenicom ne bi trebalo zatvarati oči, jer je riječ o tržištu koje u nekim slučajevima iscrpljuje naklade i od više stotina tisuća primjeraka! Dakako, »službena« se kultura tome smije: »pih, pa to je masovni šund i o toj 'književnosti' nitko nikad neće pisati filozofijske ili strukturalističke analize«. To je točno, ali se zaboravlja da ta književnost ima utjecaja, da oblikuje stanovitu čitalačku svijest, da ima dobru prođu (nad kojom se nijedan »profesionalac« ne bi trebao zgražati)... itd.

Ta je književnost konkurencija »službenoj«, i to zbog jednog paradoksa: ona je avangardna, u tome što prednjači u sižeima! Ona zadovoljava žeđ za aktualnošću, pred kojom se naša profesionalna književnost snebiva. Pučka književnost iskorištava tržište informacija i odmah grabi i »obrađuje« ono što je toga trena u središtu opće pažnje. Ona je mnogo naučila i preuzela iz iskustva masovnih sredstava saobraćanja i informiranja i ne žaca se igrati na žicu njihovih senzacionalizama. Naravno, ponavljam, sve je to, uglavnom, doista na diletantskoj razini u stvaralačkom smislu riječi, ali to spretno snalaženje u današnjici, to iskorištavanje zakona suvremenoga svijeta, nikako nije diletantsko. U tom smislu pučka književnost daje dobru lekciju našoj društveno neutemeljenoj književnosti.

Jedan svjež primjer potiče me na ove retke: još ljetos kružila je obavješnica, u obliku letka, da uskoro izlazi iz tiska »knjiga za svaku kuću«, i to, ništa manje, nego »antiroman« o Nailu Ikanoviću, nazvanom »monstrumom iz Raljaša«. Nekoliko reklamnih redaka u toj obavješnici dali su naslutiti priličnu nesuvislost najavljenoga djela, ali kako mu je autorom čovjek koji se bori za svoj profesionalni status (Žarko Marjanović), radoznalo sam se prihvatio knjige kad mi je pristigla (makar da sam se o pjesničkim radovima spomenutoga autora imao prilike ne baš laskavo izraziti). Ta je knjiga zais-

ta minimalne književne vrijednosti, ali kako ovdje nije mjesto književnoj kritici, treba pisati o samoj namjeri da se sačini knjiga o jednom takvom »slučaju« kao što je Nail Ikanović.

Presedan postoji: to je fenomenalna knjiga *Hladnokrvno* (*In Cold Blood*, 1965., naš prijevod 1967) poznatoga američkog književnika Trumana Capotea, u kojoj je taj pisac dokumentarističkom preciznošću osvijetlio sve aspekte jednoga stravičnog ubojstva što je svojedobno bilo potreslo Ameriku. U tom svome »neizmišljenom romanu«, Capote je nastojao ući u srce zločina, pokazujući kako iz takvih činjenica pisac može shvatiti krvotok jednoga društvenog sistema i osjetiti puls jedne nacije. Marjanovićev *Nail* promašuje tu dokumentarnu dimenziju i ostaje tek na razini nazovibeletističkog, čak kičersko-poetskog opisivanja ubojičine psihe...

»Od slutnje pa do njega – smrtna tijela leže bezriječno, pogledom u prazno odakle dolaze snovi nove mjere. Bit će da je tu i Nailova visina, njegova osovina vrijednosti koja je probila dosta tvrdih boja i koja je znala obmanuti sve oko sebe, stezajući krajeve usana, pristižući svačije oči u kojima se križa boja neba i boja noža. Tako je išlo i one noći, samo preko ruku mraka i preko razdraženih prstiju.«

U ovoj literarizirajućoj maniri propao je pokušaj jednoga našega »neizmišljenog romana«, ali taj debakl još ne dokazuje da aktualnost pučke književnosti nije fenomen nad kojim se treba zamisliti.

154. ŠMRCALIŠTE

13. listopada 1971.

Jedan ljubavni slučaj potresao je naše živce. Pošto je rasplakao svekoliko čovječanstvo, taj je slučaj stigao i do nas: riječ je, kao što svi znaju, o romančiću Ericha Segala *Ljubavna priča* i o filmu što je po njemu snimljen. Već dobro prepariranoj reklamnoj kampanjom u pogledu i knjige i filma, našoj je javnosti sad dostupan prijevod toga romana (u nakladi zagrebačkog Znanja, u tečnome prijevodu Omera Lakomice), a ima prilike vidjeti i istoimeni film (što je ovih dana stigao u zagrebačke kino dvorane). Doček tih fenomena u nas – lijep odziv kupaca knjige i masovno šmrcaње u kino

dvoranama – svjedoči nam, po svemu sudeći, da je reklamna kampanja postigla svoju svrhu.

Mi smo se pridružili masovnom, svjetskom odjeku jednoga fenomena koji nije tako jednostavan kako se može učiniti na prvi pogled. No, prije svega, nekoliko primjedaba: E. Segal profesor je na jednom američkom koledžu, a tek ga je to djelce (u našem izdanju ima oko 160 stranica, po čemu bismo ga nazvali gotovo duljom pričom) meteorski izbacilo u središte opće pažnje. »Ljubavna priča« jest priča kakvih ima na tisuće, ali u jednom trenutku Segalovo je djelo nevjerojatno oduševljeno primljeno. Isticana je njegova jednostavnost, životnost i »romantičnost«, što je sve suprotstavljeno agresivnosti, zapletenosti i vulgarnosti danas aktualne (američke) pripovjedačke proze. Knjiga se prodaje u golemim nakladama (od nekoliko milijuna primjeraka), prevedena je na mnoge jezike, a istoimeni film pretvorio je dvorane, u kojima se prikazuje, u pravu Meku za sve »romantičare«, u istinsko šmrkalište za sve nježne duše.

Taj golemi, neočekivani uspjeh, što je Segala obasuo kišom dolara, izazvao je, naravno, i negativne reakcije. Kritičari svih vrsta ustvrdili su da je tu riječ, ipak, samo o banalnom djelu, a studenti koledža, na kojemu je Segal predavao, stvorili su čak takvu frontu odbojnosti prema svojem profesoru da je on bio prisiljen uzeti jednogodišnji dopust dok se bura ne stiša. Neki pisci također su reagirali ljutito, predvođeni glasovitim H. Millerom, usprotivivši se Segalovoj »lakirovki«, kojom on, navodno, prikazuje današnju (američku) mladež i njezin pogled na svijet. Vidimo, eto, da smo i mi postali potrošačima jednog prijepornog fenomena, pa ga barem ovako usputno moramo pokušati komentirati.

Ponajprije, uspjeh »Ljubavne priče« ne može se objasniti samo trudom goleme reklamne mašinerije. Nema recepta za bestselere, to dobro znaju nakladnici širom svijeta. Moguće je proizvesti na desetke sličnih knjiga (ili filmova), moguće je podjednako investirati u sve njih, a ipak će samo jedna među njima postići cilj. Ima nešto tajanstveno u »masovnom odzivu« publike, toliko tajanstveno da to nakladnike ponekad baca u očaj: uspjeh obično dolazi ondje gdje se najmanje očekuje. Naravno, kad se prašina oko *Ljubavne priče* već bila podigla (knjiga je u SAD-u tiskana lani), onda je bilo samo pitanje propagandne lukavosti kako da se ona još više uzvitla. Ali, treba li i sav dalji uspjeh toga fenomena pripisati samo trgovačkoj računici?

Ljubavna priča dolazi s jednom preporukom: u ovom svijetu, koji je zaboravio nježnost, ustrajnost u ljubavi, poštenje i poštovanje, samostalnost i samoprijegor, jednostavnost i čistoću, u ovom svijetu u kojemu je ljubav svedena na seks, u kojemu je sve podložno računici, trgovanju, prijevarama, puzavosti, karijerizmu... – u ovom svijetu *Ljubavna priča* pokazuje da još ima onoga prvog, tj. nježnosti, ustrajnosti... itd. Tu priča igra na kartu »sentimentalizma«, koji je neizbježan kad je god riječ o »mezalijansi«, tj. nepriličnom braku (između društveno »nejednakih« ljudi, recimo bogataša i sirotice). Taj je »štos« poznat od davnih vremena, ali se pokazuje da je to ovaj put bilo Kolumbovo jaje: trebalo se dosjetiti. U svijetu u kojemu su socijalne razlike osjetne i najčešće nesavladive mora »upaliti« priča o bogataškom sinu koji raskida s milijunima svoje obitelji za račun ženidbe siromašnom djevojkom...

»Romantika« je, dakle, već u tome što je takav »ljubavni slučaj« prilično rijedak, da ne kažemo – nestvaran i nemoguć. A zatim, mnogi detalji u ovoj priči kao da su rađeni po definiciji »romantičkog osjećanja« svijeta: »Ljudi su se htjeli osloboditi ograničenja koja su im nametala religiozna tradicija, politički apsolutizam i hijerarhijski društveni sistem kako bi se mogli izraziti i odrediti, kako bi mogli stvoriti red u kojemu žele živjeti«. Ovo što je rečeno za epohu Romantike, kao da je prepisano i primijenjeno u *Ljubavnoj priči*: Oliver i Jenny nevjernici su i odbijaju crkveni brak, nisu uključeni u »politički apsolutizam« bilo službeno-partijski, bilo studentskoga pokreta u SAD-u, svojom mezalijansom ruše »hijerarhijski društveni sistem«... itd. Moglo bi se reći da je takvim značajkama ova priča pogodila u metu, da je njima potresla ljudstvo sviklo da živi po svim propisima.

Zanimljivo je, naravno, da takva »romantika« može odjednom ujediniti mase na svim dijelovima kugle zemaljske. Ako je izvod o »romantici« točan, onda je *Ljubavna priča* – usprkos tome što je djelce minorne književne vrijednosti – neka vrsta dijagnoze duševne sumornosti i ometenosti današnjega ljudstva. Publika kao da traži priliku za izljev svega onoga što je u njoj potisnuto, a to je, doista, osjećaj nježnosti, povjerenja i ustrajnosti. Svi su ti osjećaji danas proskribirani i kao da ih je sramota izražavati, ali ljudima je ipak do iluzije da oni postoje. *Ljubavna priča* ističe se trajnošću veze svojih ličnosti, a u općim preljubima i krahovima brakova to joj daje pečat staromodne sentimentalnosti nad kojom se publika voli isplakati. Pitam se, ne izražava li ona, tako, neki svoj nedostatak?

155. SEKSUALNI ZADATAK

20. listopada 1971.

Posljednji broj »Encyclopaedije moderne« (br. 15), časopisa za sintezu znanosti, umjetnosti i društvene prakse, kao da je oduševio kolege u »Glasu koncila«. U broju od 3. listopada netko je u tim katoličkim dvotjednim novinama (netko potpisan inicijalima ŠB) spremno dočekaio stanovite tekstove objavljene u spomenutom časopisu, toliko spremne da im je posvetio više od pola stranice. Za tu pažnju »Encyclopaedia...« nije ni kriva ni dužna, ali je dobro proučiti kakvi to simptomi u svjetovnome tisku oduševljavaju glasnogovornike Nadbiskupskoga Duhovnog stola. Tako se daje i zaključiti, tko kome, kako i zašto ide na ruku, ako ništa drugo.

»Glas koncila« oduševljen je, najprije »Zaključcima Hrvatske pagvaške grupe...« u kojima se, između ostaloga, kaže da je potrebna, kod nas, »svjesna i adekvatna akcija stimuliranja nataliteta«, što u tim zaključcima ne bi ni upalo u oči da recenzent ne naglašava kako je to »zanimljivo za kršćanskog vjernika«. Kad »Glas koncila« tako već sam odvaja pažnju koju neki vjernik može i treba posvetiti stanovitom tekstu, od pažnje kojom taj isti tekst može čitati neki bezvjerac, zanimljivo bi bilo znati zašto se onda katolički komentatori bune kad u svjetovnome tisku netko pravi razliku između mišljenja, djelovanja i ideja vjernika i bezvjeraca?

Pažnjom je zatim blagoslovljen tekst o problematici seksualnog odgoja u školama (o čemu će biti potanje govora), pa je iskrivljen i nategnut stav Zvonimira Šeparovića (koji piše o genetici i prokreaciji), tako da se na osnovi istrgnutih, krnjih, citata hoće pokazati kako je on gotovo papaskiji od pape u pogledu regulacije poroda (iako Z. Š. drži crkveni stav u tom pogledu nerealnim)... Grčevi prave sreće mogu se dijagnosticirati u prikazu članka Vladete Jerotića, »Neuroza i religija«, u kojem se članku himnički pjeva o »pravoj religioznosti«, koja »zadovoljstvom i mirom« ispunja individuu, čak tako da se od nje (individue) »širi... miris blagosti i stvarne dobrote!« »Glasu koncila« ovdje je pala sjekira u med, pa recenzent sve obiluzuje prste sažimajući taj članak, iako nije sve kako se njemu čini. Ima tu još nekih bilješčica, ali sad bih se vratio prilogu koji držim apsolutno destruktivnim, utoliko što je »Glasu koncila« dao priliku da predloži, kako bi »trebalo misliti na veću suradnju u

pitanjima odgoja između crkvenih i socijalističkih odgojnih faktora».

Tko je to, i kako, provocirao ideju da se jednom razvrgnuti brak, između države i crkve, sada, evo, pokušava ponovno obnoviti? Kakve su i koje su to ideje, što su »Glasu koncila« pružile šansu da se gotovo zaleti i predloži, kako bi popovi ponovno trebali ući u naše škole i »odgajati« nam djecu? Povodom je rasprava Ante Vukasovića, »Zašto im hoćete spaliti krila, kada oni žele letjeti?«, u kojoj se raspravlja o »shvaćanju i interpretiranju« seksualnog odgoja, kao nastavnog predmeta u našim školama. Vukasović ne diskutira o potrebi takvoga odgoja, nego nastoji upozoriti na »prenaglašeno isticanje seksualnosti«, do čega bi došlo kad bi seksualni odgoj bio izdvojen iz »široke problematike moralnog odgoja«. Svakako je zanimljivo doznati da na osnovi takvoga mogućega »izdvajanja« A. V. misli kako bi bilo »vrlo nepravilno« kad bi mladež o ljudskoj spolnosti doznala nešto više nego, na primjer, o tome da li u liftu treba skinuti šešir, iz kakvih se čaša pije konjak i da li se riba jede nožem...

Ne, ovo nije šala, jer je doslovno napisano: »Izdvajanje samo 'seksualnog odgoja' značilo bi da seksualnim odnosima posvećujemo više pažnje nego ostalim moralnim pitanjima: kulturi ponašanja, humanim međuljudskim odnosima, odnosu prema radu, patriotizmu, čestitosti i ostalim pozitivnim svojstvima karaktera, a to bi bilo vrlo nepravilno i sasvim bi sigurno imalo, promatrano s pedagoškog gledišta, negativne društvene posljedice«. Nego što! Ako se A. V. ne šali i ako ovo treba ozbiljno komentirati, onda zaista treba reći da svatko normalan »više pažnje« posvećuje pitanjima svoje spolnosti nego kultiviranju radnih navika ili pjevanju rodoljubnih pjesmica. Naravno, A. V. nije »moralizator« i on odbija takvu kvalifikaciju, ali njegov komformizam i podilaženje čvrstoj ruci jednoga patrijarhalnog, dobro kontroliranog, vjerski usklađenog društva vidi se u osnovnoj tezi, po kojoj sav odgoj mora težiti tome da mlade ljude »priprema za brak i obiteljski život«. Misleći da zastupa »odgoj ljubavi« (za razliku od razularenosti »seksualnog odgoja«), on zapravo propagira čistu kršćansku moralku, tvrdeći da mlade treba odgajati tako da smisao ljubavi i osobnu sreću vide u obiteljskom životu, da je traže u obiteljskoj ljubavi i tom obliku radosti seksualnog života.

Pa što bi se onda trebalo čuditi ako »Glas koncila« zadovoljno trlja ruke? A. V. zastupa njihovu tezu: spolna ljubav po sebi je »gri-

jeh«, ali ako je kanaliziramo u bračne odnose, onda se još nekako može odobriti njezino »upražnjavanje«. Štoviše, ljudi ne stupaju u brak iz ljubavi, nego po zadatku, jer: »Obitelj je društvena institucija, a njen je osnovni zadatak svestrani odgoj i razvitak djece«. Obitelj, dakle, ima »zadatak«, a ljudi neka se ljube u okvirima toga »zadatka« i neka svoje sjeme ne prosipaju uzalud. Ovo je prikriveni trijumf religioznog, tj. kršćansko-konzervativnoga nazora na odnose između muškaraca i žena. Trijumf također, jednoga nazora koji ne vidi (ili neće da vidi) da je propovijedanje o »plemenitim čuvstvima« u jednom, oduvijek neplemenitom svijetu, samo tlapnja, tj. bježanje od istine.

Uostalom, s katedre našega, domaćeg tipa, »više« vrijednosti teško se mogu raširiti. Ostanimo, bolje, pri pukoj mehanici, pukoj fiziologiji jer je i to bolje od pukih fraza!

156. VOŠTANA MORBIDNOST

3. studenoga 1971.

Morbidnost caruje (morbidnost, od morbidan, latinski *morbus* – bolest, prema Klaiću: bolestan, nezdrav, bolećiv, bolešljiv; dakle, morbidnost – bolesno stanje). Kroz pore naizgled banalno zdrave svakidašnjice, kroz rupice bikovski očeličenoga našeg konvencionalnog trajanja, ponekad, ali odjednom, nezadrživom snagom probija se morbidnost. Dok se snađemo, dok se u čudu zapitamo o čemu je riječ, ona već caruje. Ima situacija, ima akcija, ideja, prijedloga, zamisli, poduhvata koji ukazuju na bolesno stanje duha u nas. Primitivizam i nedoučenost, spojeni s profiterstvom i pretencioznošću, kao da su idealna podloga za razvijanje morbidnih stanja. Kada im kao juha služe neke moćne, institucionalizirane društvene grupacije (recimo: masovni medij, dakle sredstva društvene komunikacije, i to ponajprije visokotiražne novine), onda virusi morbidnih stanja (ideja pothvata...) mogu zaraziti tisuće, desetke i stotine tisuća ljudi.

Ovu dijagnozu postavljam na osnovi ideje dnevnika »Večernje novosti«, po kojoj bi ideji trebalo u nas ustanoviti, sagraditi, organizirati »muzej voštanih figura«! Oponašajući najpoznatiji primje-

rak jednog takvog muzeja, onaj Gospode Tussaud u Londonu, ovaj list već neko vrijeme potiče svoje čitatelje na izjašnjavanje, više ili manje, u prilog toj ideji. Iz dana u dan morbidnost se očituje kod sve većega broja naših žitelja. Zavitlana jednom tako moćnom rukom, kao što je spomenuti visokonakladni dnevnik, morbidna ideja pala je na plodno tlo i počinje već dobivati monstruoze razmjere. Sa svih strana stižu novi prijedlozi o tome koga bi sve, iz prošlosti i sadašnjosti naših naroda, trebalo uvoštiti, gdje bi trebalo smjestiti i podići takav muzej (već se naši narodi otimaju za voštanu slavu), kako bi se mogla financirati njegova izgradnja... Što god mi rekli, morbidna mašta radi.

Dakako, nije stvar u tome što oponašamo jednu londonsku senzaciju, koju turisti posjećuju i jednakom strašću kojom bulje u hipije ili kojom prevrću krpe po prodavaonicama u Carnaby ulici. Stvar je u tome što oponašamo jednu morbidnost, jednu glupost koja se posvetila zato što je dovoljno ostarjela. Šašava ideja jedne usidjelice, koja je u svom mladenaštvu izrađivala pornografske figurice od voska (prije fotografije i filma, voštane figurice u kama-sutra pozama bile su popularno sredstvo nadraživanja mašte), danas je već dovoljno institucionalizirana, dovoljno virtuozno ostvarena, tako da je možemo otpisati kao kuriozitet. U osnovi, ipak, to je koliko glupa, toliko i morbidna ideja: Muzej gospođe Tussaud najprije je kreat kiča, jer njegovi vlasnici dobro znaju da koje tuce figura ozbiljnih povijesnih ličnosti nikako ne bi moglo opravdati njegovo postojanje, a zatim, to je mjesto na kojemu vam se ježi koža. Ne možda od straha napogled glasovitih zločinaca, nego baš zbog »životnosti« svih tih likova i situacija.

Morbidno je naći se pred pokojnicima i zbog vješte iluzije gotovo povjerovati da su živi, a još je morbidnije promatrati duplikate živućih suvremenika, duplikate što od njih čine voštane lešine.

Muzej spomenute gospođe nije, dakako, ništa originalno, jer mu preteče možemo vidjeti čak u egipatskim mumijama, ali on je ipak najglasovitiji primjerak u svojoj vrsti. Muzej gospođe Tussaud pojam je za se, jedna malograđanska vizija raja, u kojemu ljudsko tijelo ne trune, u kojemu nema prljavih gaća, u kojemu se ne kvare zubi, jedan trenutak zaustavljena vremena, jeziv baš u svojoj zaustavljenosti...

Što je najbolje, taj je muzej jedan fenomen pučke kulture, »pedagoško« sredstvo za mase koje o slavnim ljudima ionako ne znaju

ništa osim pukih tračeva iz novina. Nitko ozbiljan ne drži taj muzej nečim značajnim i osobitim, nečim izuzetno kulturnim, a ponajmanje nečim što bi trebalo oponašati. Izraz »Muzej gospođe Tussaud« ušao je u svakidašnji rječnik čak i onih ljudi koji ga nikada nisu posjetili, ali je ušao u pogrđnom, ironičkom značenju. Kad se želi označiti da su se ljudi na nekom skupu držali ukočeno, uvošteno, dakle, beživotno, da su govorili beznačajne stvari, bez strasti, bezlično, da su im misli bile bljedunjave, neizražajne, neživotne, neosobne, općenite, da je situacija u nekom društvu bila mrtva, hladna, voštana, dakle neljudska, grobljanska, nezanimljiva, dosadna... – e, tad se kaže da je sve to bilo »ko u muzeju gospođe Tussaud«!

Pa čemu je, onda, i nama potrebna jedna takva morbidnost? Zar nemamo u našoj svakidašnjici, posvuda oko nas, toliko voštanih figura? Zar ne susrećemo ljude koji su kao nadjevne ptice, kao punjene lutke, ljude koji su vješalice za odijela, osobe voštana izgleda koje skrivaju svoje misli, individue koje se kreću, a mrtve su od rođenja, zar ne nailazimo na kreature koje po svojoj neljudskosti već čine jedanpomični muzej...? Uostalom, paradoksalnih ideja *à la* Muzej gospođe Tussaud pun je svakidašnji život: imamo spomenike, imamo poprsja, imamo lutke po izlozima, imamo figure na kojima se uče studenti medicine, imamo plastične bebe u naravnoj veličini koje osamljenicima i čudacima zamjenjuju žene...

Muzej voštanih figura na socijalistički način najprije je besmislica i glupost, potom morbidnost, a, napokon, i uvreda. Praviti voštane paslike i otiske naših velikana – ponajprije onih živih – znači još ih za života trpati u glupavi muzej, a dobro znamo što znači ako tko god u muzej zaista i spada. Uostalom, muzeji takve vrste zaostatak su iz vremena prije filmske i televizijske epohe, anakronizam koji postaje čisti kič ako ga danas pokušavamo opet uspostaviti. Ta je ideja golem nesporazum, ali je u svojoj morbidnosti primjer do čega dovodi primitivizam u spoju s profiterstvom.